

Kiss Zsuzsanna

Civil társadalom a provizórium idején

A Zala Megyei Gazdasági Egyesület fellépése 1863-ban az alföldi szűkölködők megsegítésére

A modern kori egyesületek, vagyis a tagok egyenlőségén és szabadságán alapuló önkéntes társulások, kitüntetett szerepet játszottak a modern nyilvánosság megteremtésében. Azt a lehetőséget biztosították, hogy az állampolgárok a közönség ügyeit illető kérdésekben korlátozások nélkül eszmét cserélhessenek és véleményt alkothassanak, illetve véleményükkel a hatalom mindenkori gyakorlójára befolyásuk lehessen.¹ Az egyesületeknek így döntő jelentőségük volt a társadalom polgári, más szóval civil kereteinek kialakításában. A modern nyilvánosság történetét szisztematikusan feltáró modelljében Habermas úgy fogalmaz, hogy a „polgári nyilvánosság a közhatalom feletti kritika szférájaként jön létre”,² mint a magánemberek közügyekről folyó egyszerre polemikus és magánjellegű párbeszéde. Az egyesületek jelentősége eszerint az, hogy közvetítő szerepet töltenek be az állam és a társadalom között, amennyiben a különféle ügyekben érintett magánszemélyek közös álláspontját intézményesített formában képesek és hivatottak az állam felé közvetíteni.

A magyarországi egyesülettörténeti kutatások megmutatták, hogy az egyesületi tevékenység reformkori elterjedése hazánkban is együtt járt a – tág értelemben vett, vagyis gazdasági és egyszersmind kulturális folyamatként értelmezendő – polgárosodás kibontakozásával és a modern (politikai) nyilvánosság megszületésével.³ Az egyesületek hazai vizsgálata elsősorban arra fókuszált, hogy a különféle társas szerveződések mennyiben és hogyan járultak hozzá a feudális társadalom hagyományos rétegzettségének feloldásához, hogyan mozdították elő a különböző társadalmi rétegek vagy nagy csoportok keveredését;⁴ illetve megpróbálták feltárni és megérteni „az egyesületek *tényleges társadalmi jelentőségét* [...], illetve azt, hogy a *társadalom különféle csoportjai közül melyek és milyen módon vettek részt az egyletek tevékenységében*”.⁵ Kevesebb szó esett eddig arról, hogy mekkora tere volt az egyesületeknek tervbe vett kezdeményezéseik megvalósítására, adott esetben milyen konfliktusok árán tudtak a felvállalt ügyek kapcsán fellépni, milyen segítségre támaszkodhattak és milyen ellenállásba ütköztek tevékenységük során. Írásomban ezért éppen a konfliktus kerül a középpontba, amikor bemutatom, miként tudtak, vagy épp nem tudtak az 1860-as években

¹ Habermas 1999.

² Habermas 1999: 110.

³ Gergely–Veliky 1974; Veliky 1988; Pajkossy 1991.

⁴ Silber 1992.

⁵ Tóth 2005: 9. (Kiemelés az eredetiben.)

a hazai mezőgazdasági egyesületek a segítségnyújtás civil fórumaiként fellépni a korszak legsúlyosabb mezőgazdasági szükséghelyzete, az alföldi aszály és ínség idején. Ehhez előbb feltétlenül szükséges kitérni arra, hogy milyen kereteket biztosított az átmeneti alkotmányosságot felfüggesztő és a rendeleti kormányzást bevezető, 1861. november 5-én kiadott uralkodói rendeletet követő időszak a civil társadalom működéséhez, valamint röviden érdemes megismerni a gazdasági egyesületek hazai történetét is.

AZ EGYESÜLETI ÉLET KERETEI ÉS A GAZDASÁGI EGYESÜLETEK TÖRTÉNETE AZ 1848 UTÁNI MAGYARORSZÁGON

Az önszervező polgári élet kibontakozását az 1848–1849-es forradalom és az azt követő időszak kizökkentette a megkezdett útról. Az 1850-es évtized dermedtséget hozott; az 1860 októberét követő rövid alkotmányos időszakban azonban újból felélénkült az egyleti élet, és ez – bár korántsem korlátlan keretek között – így marad a Schmerling-provizórium időszakában is. Ahogyan a korszak kutatója, Deák Ágnes fogalmaz,

„[a] Schmerling-provizórium időszaka az egyesületi élet tekintetében figyelemre méltó kettősséget mutat: az egyesületi tevékenység számszerűsíthető és nem számszerűsíthető mutatói [...] az egyesületi aktivitás intenzívebbé válását mutatják. Eközben azonban a hatósági ellenőrzés mechanizmusai nem lazultak, sőt inkább erősödtek. [...] Pálffy Mór gróf helytartó arra törekedett, hogy újabb és újabb ellenőrző pontokat építsen be az egyesületek működésébe, s korlátozza autonómiájukat.”⁶

Habermas fogalomrendszere szerint Schmerling provizóriumában, a sajtót és az egyesületi életet erősen korlátozó rendeletek időszakában a polgári nyilvánosság és a civil társadalom működéséhez nem voltak adottak a feltételek; de ebben a megközelítésben a polgári nyilvánosság vagy a civil társadalom működésének kérdése, annak a polgári társadalomra jellemző jóváhagyó együttműködése az uralom legitimitása vagy stabilitása szempontjából nem is merül fel érdemi kérdésként. Az autoriter rendszerekre ehelyett Habermas modelljében a reprezentatív nyilvánosság jellemző, amely csupán passzív, befogadó közegként veszi tekintetbe a társadalmat. A nyilvánosság ebben az esetben nem a felek közötti kommunikáció, hanem csupán a hatalommal bírók „státus-ismertetője”,⁷ reprezentáció, amely „nem a népért, hanem a nép »előtt«”⁸ zajlik.

Ismert, hogy Habermas modelljével sokan, sok ponton és sokféleképpen vitáztak, de ennek az irodalomnak a bemutatása itt most szükséges, és túlzot-

⁶ Deák 2009: 24.

⁷ Habermas 1999: 57.

⁸ Habermas 1999: 58.

tan messzire is vezetne.⁹ Fontos viszont emlékezni a fogalmak történeti koronként és kultúránként változó jelentésére és arra, hogy a „civil társadalom” utólagosan megalkotott fogalma esetleg nem hozható teljes összhangba az itt vizsgált korban elevenen létező társadalmi tartalmakkal.¹⁰

Analitikus szinten egyedül Andreas Gestrich munkájára utalnék, aki az abszolutizmus és a nyilvánosság viszonyának (felül)vizsgálatát tűzte ki célul habilitációs értekezésében.¹¹ Gestrich amellet érvel, hogy a „reprezentatív” és „polgári” nyilvánosság között nincs olyan éles választóvonal, mint amelyet Habermas feltételez. Gestrich szerint ugyanis a hatalom elfogadása és elfogadtatása mindig is kétoldalú folyamat volt, és még a természeténél fogva „titokpolitikai” jellegű (azaz a társadalmat a döntési mechanizmusokba be nem avató) abszolutizmusban is a hatalom és a társadalom a legkülönbözőbb módokon párbeszédben állt egymással. A társadalom hangos vagy néma ellenállása, az írott formában vagy tiltakozási mozgalmakban megnyilvánuló véleménynyilvánítás mind kommunikáció, és mint ilyen – véleménye szerint – a legitimációs folyamat része. Az alattvalók tömege mindig is több volt az uralkodói akarat pusztá tárgyánál, az uralkodó és az alattvalók közti mindenkori viszony több szintéren (és oda-vissza irányban) zajló kommunikációs és manipulációs folyamatokon alapult. A fogalom ilyen értelmezése révén – Gestrich elgondolása szerint – már a modern polgári állam születése előtt is beszélhetünk – és érdemes is beszélni – kritikai célú párbeszédéről, azaz nyilvánosságról.¹²

Tanulmányomban azt mutatom be, hogy a megvetett egyleti alapokon és a kialakított működési elvek mentén hogyan tudott újrálélni a civil társadalom az 1860-as évek kedvezőtlen politikai légkörében. Az 1863–1864-es alföldi aszály és ínség kapcsán megmozduló egyesületek közül a Zala Megyei Gazdasági Egyesület működését közelebbről szemügyre véve azt vizsgálhatjuk, hogyan állt ki elveiért és céljaiért az egyesület akár a hatalommal szemben is ebben a konkrét esetben; illetve hogyan reagált erre a civil társadalmat lehetőség szerint a háttérbe szorítani igyekvő hatalom. Párbeszédbe lép-e egymással az egyesület és a hatalom, és ha igen, milyen tényezők alakítják e párbeszéd kereteit? Meddig terjednek az egyesület lehetőségei? Mennyiben veszi tekintetbe, ha egyáltalán, a hatalom az egyesülettől érkező kritikát, javaslatokat, az egyesület által végzett munka eredményeit?

Az 1860-as évek elején – az 1848–1849-et követő megtorpanást követően – ismét élénkülő egyesületi élet jellemezte az országot, és ebben a gazdasági egyesületeknek is nagy szerepük volt. Ezek hagyományosan kitüntetett helyet foglaltak el az egyesületek között, hiszen – vélt és remélt – nemzetgazdasági hasznuk miatt már a 18. századtól kezdve erős politikai támogatást élveztek. A mezőgazdasági

⁹ Habermas elméletének recepciójához mindenekelőtt: Calhoun (ed.) 1992. Magyarul Mátay Mónika összegezte a tanulmánykötet tanulságait (Mátay 1999).

¹⁰ Lásd ehhez Kövér 2017.

¹¹ Gestrich 1993.

¹² Gestrich 1993: 16–20, 28–33.

termelés fejlesztése a kameralizmus szellemében a 18. század közepétől kezdve az egyik meghatározó gazdasági cél volt a Habsburg Birodalomban.¹³ Mária Terézia már 1764-ben, a Birodalom minden részében elrendelte a gazdasági egyesületek alapítását, hogy egyrészt a mezőgazdasági tudást, másrészt az udvar mezőgazdasági termelésre vonatkozó elképzeléseit és utasításait a lehető leghatékonyabban terjeszthesse. Az utasítás hatására a birodalom minden pontján meg is kezdődött az egyesületek létesítése (elsőként 1764-ben Klagenfurtban alapítottak mezőgazdasági egyesületet), kivéve Magyarországon.¹⁴ Itt az első mezőgazdasági egyesület az 1826-ban Pozsonyban alapított lófuttató (vagyis egy alapvetően társas, nem pedig szakmai célú) társulatból csak 1835-ben jött létre, amikor az eredeti egyletet Pesten új néven és új – immár elsősorban szakmai – célokkal újjászervezték.¹⁵ A reformkorban az országos egyesület fiókszervezeteként nagyjából 20 mezőgazdasági egyesület működött szerte az országban, ezek azonban – hasonlóan az egyesületek más fajtáihoz – az 1848–1849-es megrázkódtatások során szinte mind megszűntek.

Az ezt követő, politikailag kielezett időszakban az egyletek működése, az új egyesületek alapítása általában véve szigorú felügyelet alá került. 1850 novemberétől a nem politikai jellegű egyesületek megkezdhették a működést, amennyiben arra Karl Geringer bárótól, a polgári ügyek császári biztosától engedélyt kaptak; nyilvános ülést azonban nem tarthattak, és közgyűléseiken az illetékes közigazgatási hatóság biztosának jelen kellett lennie.¹⁶ Ezt követően Ferenc József 1852. november 26-án kiadott császári nyílt parancsa értelmében „mindennemű egyletek fölállítására az álladalmi igazgatóság különös engedélye kívántatik meg” (1. §.), de „olly egyletek alakítása, mellyek maguk elébe a törvényhozás vagy a közigazgatás körébe eső czélokot tűznek ki, tilos” lett.¹⁷ Az engedély megadását bizonyos esetekben az uralkodó magának tartotta fenn: így a tudományos és művészeti egyesületek mellett a mezőgazdasági, a bányá- és erdőügyi, az ipari, a kereskedelmi és természetési egyleteket is, csakúgy, mint a hitelintézeti, az általános ápoló- és járadéki intézeteket; valamint a vaspálya- és gőzhajózási vállalatokat. Az egyéb szállítási vállalatok, a bányavállalatok, a biztosítóintézetek, a takarékpénztárak, illetve a kölcsönintézetek esetében az engedélyt a belügyminisztérium bocsátotta ki. Az általános társalkodó-, olvasó- és kaszinóegyletek esetében a nyílt parancs értelmében az engedélyt az illetékes országos politikai hatósága adhatta ki. Az egyesületek felügyelete, az egyleti élet ellenőrzése a rendőri igazgatás feladata volt, de az októberi diploma kibocsátását követően – ami átszervezte a rendőrségi ügyek intézéséhez kapcsolódó szabályozást – állandóvá vált a súrlódás a helyi közigazgatási szervek és a rendőrhatóságok között,

¹³ Barta 1982.

¹⁴ Stampfl–Bruckmüller 1974.

¹⁵ Tasner 1835.

¹⁶ Deák 2009: 3–4, 3. lábjegyzet.

¹⁷ *Az Ausztriai Birodalmat Illető Közöségi Birodalmi Törvény- és Kormánylap*, 1852.

egyebek mellett az egyesületek ellenőrzésének ügyében is.¹⁸ Az egyesületekkel szembeni hivatalos álláspontot egyértelműen az határozta meg, hogy a politikai alapú szerveződések már eleve meggátolják.

Két évvel később (1854-ben) Albrecht főherceg újabb rendeletet adott ki az egyesületekre vonatkozóan. Ennek értelmében azok ezután nemcsak a megalakulásukkor estek át szigorú ellenőrzésen, hanem a működésük közben is állandó felügyelet alatt maradtak. Az újonnan bevezetett szabályozás ugyanis ismételten előírta, hogy az egyesületek

„tartandó gyűléseiket azon hely illető cs. kir. politikai hatóságának, mellyben az egyesület székel, a tanácskozás alá veendő tárgyak előrajzának bemutatása mellett idején bejelentés, miszerint arra a netalán már kirendelt országfejedelmi biztos kiküldethessék, vagy ha még olyan kirendelve nem lett volna, a hatóságnak egy o. f. biztos kiküldetésére alkalom nyújtassék”.¹⁹

Emellett a járási szolgabírók a megye felé, az alispánok pedig a kerületi helytartósági osztályok felé tartoztak állandó és rendszeres jelentéseket küldeni a megyében létező egyesületek működéséről. A provizórium megszilárdításának időszakában – a korábbi rendőrhatalóságok által ellátott feladatok átszervezése miatt – vitatott volt, hogy az egyesületek közvetlen felügyeleti joga a közigazgatási vagy a rendőri szervek intézkedési körébe tartozik-e, de Pálffy Móric gróf helytartó többnyire sikerrel érvényesítette a maga felfogását – nevezetesen, hogy az egyesületi ügyekben a közigazgatási hatóságoké legyen a döntő szó, és csak esetileg vonják be a rendőrhatalóságokat is.²⁰ Az egyesületek feletti szigorú ellenőrzést Pálffy többnyire rendeleti irányítással biztosította.

A helytartó 1861. november 20-án elrendelte az országban működő egyesületek ellenőrzését, és a megyei kormányzóktól részletes kimutatást kért a területükön létező egyesületekről. Részben ez a kimutatás szolgált alapjául a következő évben megjelent első hivatalos magyarországi egyesületi statisztikának. Eszerint az országban összesen 579 egyesület működött. Ezek közül 38 volt gazdasági egyesület. Egyidejűleg 264, vagyis az összes egyesület 45,6%-a tartozott a társalgási egyesületek közé. Ez alapján jelentette ki Hunfalvy az elkészült statisztika kiadásakor, hogy a kimutatásból többek között azt is „láthatjuk, hogy még sokkal többet társalgunk, mintsem cselekszünk”.²¹

A gazdasági egyesületek azonban „cselekvő” egyesületek voltak, és nem pusztán azért, mert alapszabályuk értelmében szakmai célokra, vagyis a hazai mezőgazdaság fejlesztése érdekében szerveződtek. Többnyire már alakulásuk pillanatától kezdve a habermasi értelemben vett kritikai nyilvánosság aktív alakítóiként is felléptek. A gazdasági egyesületek jelentőségét jelzi, hogy engedélyezésük jogát

¹⁸ Részletesen Deák 2009: 5–10.

¹⁹ *Magyarországot Illető Országos Kormánylap* 1854: 76.

²⁰ Deák 2009: 5–7.

²¹ Hunfalvy 1862.

az uralkodó már az 1852-es rendeletben is magának tartotta fenn, és aligha volt véletlen, hogy – más egyesületekkel szemben, amelyekbe a kormányhivatalnokok belépését a hatalom támogatta – az állami tisztviselők részvételét a gazdasági egyesületek életében Pálffy Móric helytartó kifejezetten rossz szemmel nézte.²²

Ezek az egyesületek azóta tűntek különösen megbízhatatlannak politikai szempontból, hogy az októberi diploma kibocsátása után, a megyék újjászervezésével kapcsolatos kancelláriai utasításban elrendelt főispáni értekezlet meghirdetését meg sem várva, több megyében is a politikailag aktív szervezők önálló kezdeményezése nyomán gyűltek össze, hogy „előkészítő értekezletet” tartsanak a további teendők megvitatására. Ezeknek az értekezletnek több megyében is az (újjá)alakuló gazdasági egyesületek gyűlései adtak keretet, többnyire a helyi birtokos nemesség vezetésével.²³ Ezekből az előkészítő gyűlésekből formálódtak azután több helyen – így például Zala megyében is – a gazdasági egyesületek, amelyek előbb-utóbb alapszabályaikat is elismertették – akkor már mint szakmai szervezetek. Noha a Zala Megyei Gazdasági Egyesület alapszabályait már 1860 novemberében elfogadta az uralkodó (vagy talán éppen emiatt), a hatóságok szigorúan szemmel tartották. Maga az egyesület is szolgáltatott okot a bizalmatlanságra: 1862-ben például – akkor még nem is rendszeres – gyűléseit az egyesület még mindig „magánosoknál” tartotta; mégpedig a hatósági biztos értesítése nélkül. Novák Ferenc megyei főispáni helytartó ezt annak rendje és módja szerint jelentette is a Helytartótanácsnál. A bejelentésre kapott válaszban Novákot emlékeztették arra, hogy

„habár a gyűlések magánosoknál tartatnak is, – Méltóságodnak eleve bejelenteni kötelességének ismerje [a gyűléseit az egyesület – K. Zs.], minthogy ebbeli elmulasztás az egylet működésének felfüggesztését vonná maga után. A megyei szolgabírák pedig oda utasítandók, hogy a bejelentés nélküli gazdasági gyűléseket, ha azok magánosoknál tartatnak is, – megátolják”.²⁴

Az egylet a következő év elejétől rendszeressé váló, de változó helyszíneken tartott szakosztályi és közgyűléseiről a hatóságokat a későbbiekben minden esetben értesítette.

Pálffynak a gazdasági egyesületekkel szembeni bizalmatlansága mutatkozik meg abban a felterjesztésében is, amelyet 1862 áprilisában a kancellárhoz, Forgách Antal grófhhoz intézett. Ebben arra tett javaslatot, hogy a gazdasági egyleteknek az elnökük személyét illetően a helytartótanácsi elnökség vagy legalább a megyei kormányzók külön jóváhagyását is be kelljen szerezniük. A kormány közvetlen felügyelete alatt álló gazdasági egyletekre bevezetni kívánt új szabályozás elfogadását Pálffy annál is fontosabbnak érezte, mert – ahogy fogalmazott – „ezen rendszabályt a saját hatókör[e] felügyelete alatt álló különbféle egyletekre

²² Deák 2009: 13.

²³ Szabad 1967.

²⁴ MNL OL D 191 293.d. 9852.IV.e.1862. (Az iratot Deák Ágnesnek köszönhetően ismerem.)

is kiterjeszteni” szándékozott, mégpedig azért, mert az egyéb fajta egyesületek „szaporítása és oly helyeken is célba vett alakítása ahol valóban szükségtelennek látszanak működésükre fordítandó különös figyelmet szükségessé tesznek”. Talán nem túlzás ezek ismeretében azt mondani, hogy Pálffy számára az egyesületek már pusztán létükkel is csak folytonos kezelést igénylő problémát jelentettek. A kancellár, Forgách Antal – akinek politikai nézetei alapvetően nem egyeztek Pálffyéival, és aki a februári pátens alapján kibontakozó birodalmi centralizmust elvi és gyakorlati okokból is fenntartásokkal kezelte²⁵ – Pálffyhoz írott válaszában (pontosabban annak piszkozatában) egyértelművé tette, hogy véleménye szerint nincs szükség túlzott beavatkozásra ott, ahol erre nem szolgáltatnak okot – és finoman Pálffynak is adott egy fricskát „túl buzgóságáért”.

Válaszának egyik legtanulságosabb fordulata (az ellenőrzés szigorításával szembeni kritikája megfogalmazásán túl) az, hogy amikor „nyilvános életről” beszél, szavaiban a nyilvánosság fogalmának modern elméletekben bevett jelentése sejlik föl. Másfelől figyelemre méltó a szövegből sugárzó hatalmi öntudat is: bár Forgách világosan érzékelt, hogy még a legszigorúbb ellenőrzés sem biztosíthatja a kritikus hangok teljes elhallgattatását, ugyanakkor a fennálló hatalom stabilitásáról meggyőződve, ezeknek mégsem tulajdonított jelentőséget.

„[A] gazdasági egyesületek szelleme iránt nyilvánított, s ezek közül tán egyeseknek hatáskörüik kétségtelen félreismerésével követett működése miatt származott aggodalmait tökéletesen azon okból nem oszthatom – írta tehát Forgách –, mert ezen egyesületeknek valami nagyon fontos, a nyilvános életre kiható jelentőséget, mely a megyei autonomia ismétli föléledésével, mint ezt az előbbi tapasztalás mutatta amúgy is megszűnnék, nem vagyok hajlandó tulajdonítani; különben is egyes politikai fölszóllamlásokat még a kormányilag kinevezett elnök sem volna képes mindenkor megelőzőleg meggátolni.”²⁶

A ZALA MEGYEI GAZDASÁGI EGYESÜLET FELLÉPÉSE AZ ALFÖLDI ÍNSÉGESEK ÜGYÉBEN

Az 1860-as évtizedben több mint húsz új gazdasági egyesületet létesítettek az országban, jóllehet ezek közül több néhány év után megszűnt, vagy legalábbis csak névleg maradt fenn. Ezzel egyidejűleg az is megfigyelhető, hogy a gazdasági egyesületek immár elsősorban szakmai egyesületeként léptek fel, és mint ilyenek, aktívan igyekeztek részt venni a segítségnyújtásban a mezőgazdaságot érintő, sorozatosan tapasztalható csapások (aszály, marhavész, filoxéra) idején.

²⁵ Deák 2018: 39–41.

²⁶ MNL OL D 185 533/1862. (Az iratot Deák Ágnesnek köszönhetően ismerem.)

1863 augusztusában már az ország távolabbi részein is világosan látszott, hogy „azon ínség [...] és nyomor [...], melyet hazánkknak különben legtermékenyebb, s nagy kiterjedésű vidékén az alföldön a’ hosszabb ideig tartott szárazság elő idézett”,²⁷ szükségessé teszi az országos összefogást. Az 1860-as évtized mezőgazdaságot sújtó természeti csapásai – az aszályos évek, a többszöri rossz termés, a nyomukban fellépő ínség és az egyidejű marhavész – jól ismertek a történeti szakirodalomban,²⁸ és részben ismertek azok az akciók is, amelyekkel a helyi szintű közigazgatási apparátus, pontosabban a Kancellária utasításait követve a Magyar Királyi Helytartótanács igyekezett úrrá lenni a kialakult helyzeten.²⁹ A kormányzat intézkedései azonban akkor kerülnek igazán éles megvilágításba, ha mellette megismerjük azt is, mi zajlott egyidejűleg a társadalomban, mégpedig nemcsak lokálisan, hanem az ország távolabb fekvő – ezért az aszályt kísérő ínségben közvetlenül nem érintett – területeit is figyelembe véve. A kérdés éppen az, hogy mennyiben és hogyan tudott az egyesületekben testet öltő lokális szint cselekvőként fellépni, mennyiben tudott a helyi civil társadalom bekapcsolódni az országos eseményekbe.

A Helytartótanács előbb május legvégén ínségi biztost nevezett ki Abonyi István tanácsnok személyében, majd június közepén arra szólította fel az érintett megyéket, hogy az intézkedések koordinálása céljából létesítsenek ínségügyi bizottmányokat.³⁰ Előbbi feladata az volt, hogy bejárja az aszályal sújtott megyéket, és a megyei kormányzókkal, valamint a helyi birtokosokkal tanácskozva javaslatokat fogalmazzon meg a Helytartótanács felé a várható kár enyhítésének lehetséges módjairól. Két hónapos útjának utolsó előtti állomásáról, Mezőtúrról 1863. július 25-én küldött jelentésében Abonyi alapvetően két eszközt jelölt meg, amelyekkel jelentősen javíthatónak látta a helyzetet: a közmunka lehetőségének biztosítását a birtoktalanok, és a jutányos kölcsönök elérhetővé tételét a földbirtokkal rendelkezők számára. Ezekon kívül az adó elengedését vagy mértékének lejjebb szállítását is lehetőségként vetette fel.³¹ A lehetséges és szükséges kormányzati intézkedések mellett azonban kiemelkedően fontosnak tartotta a társadalmi felelősségvállalást is, ezért könyöradományok és segélyek gyűjtésére buzdította a tanácskozások résztvevőit; ő maga 4000 forintot adományozott a Békés megyei ínségeseknek egy erre elkülönített alapból.³²

Az aszályal különösen sújtott területeken életre hívott ínségbizottmányok feladata a közvetlen helyi segítségnyújtás megszervezése volt, vagyis – ahogyan például a Békés Megyei Gazdasági Egyesületben (BMGE) létrehozott állandó ínségbizottmány sajtóban megjelent jelentése fogalmaz – „a szűk termés okozta ínség enyhítésén teljes [erőből] működni, tanáccsal és erkölcsileg az egyeseket

²⁷ MNL ZML IV.259.a. 1863. Zala vármegye tiszti gyűlése 1863. augusztus 3-án, 1.

²⁸ Érkövy 1863; Györfly 1931; Katus 2007: 7–11; Boa 2012a.

²⁹ Boa 2012a, 2012b.

³⁰ Boa 2012b: 68.

³¹ Sashegyi (szerk.) 1959: 427–429.

³² Boa 2012a: 176.

és községeket támogatni”.³³ Ez persze több okból sem volt egyszerű. Az aszálylyal sújtott, ínséges területeken értelemszerűen kevés lehetőség nyílt arra, hogy a rászorulókat helyi forrásokból természetben (élelemmel, vetőmaggal, takarmánnyal), vagy akár anyagilag (munkalehetőséggel, hitellel, pénzsegéllyel) támogassák. Az ínségbizottmányok ezért elsősorban a távolabb fekvő, jobb helyzetben lévő megyékkel való kapcsolatteremtés megszervezését vállalták magukra, hogy legalább az elérhető takarmány és élelmiszer felkutatásának terhe alól mentesítsék a szűkölködő gazdákat. Két módon igyekeztek kapcsolatot kiépíteni azokkal a területekkel, amelyek – ha szűkösen is, de – rendelkeztek takarmánnyal vagy élelemmel: egyrészt a sajtón keresztül, másrészt pedig kiküldött képviselőjük révén, személyesen próbáltak információt gyűjteni a máshol élő birtokosoktól és községi előjáróktól arról, mennyi, és milyen áron elérhető készlettel rendelkeznek, illetve milyen módon tudnának az állatállomány teletetésében részt vállalni. A BMGE tájékoztató, segélygyűjtő körútra kiküldött egyleti titkára az utóbbi módot találta eredményesebbnek,³⁴ amire főként talán a személyes jelenlét erőteljesebb pszichológiai hatása a magyarázat, a kormányzat – mint látni fogjuk – mégis kritikaként értelmezhetette a megállapítást a maga válságkezelő tevékenységével szemben.

Az elsőként az ínséges területeken központi utasításra felállított bizottmányok mellett a nyár második felében az ország távolabbi pontjain is megindult az egyesületi szintű szervezkedés, amikor a helyi gazdasági egyesületek megpróbálták a maguk körein belül hasonló bizottságokat létrehozni. Hamarosan azonban az ország különböző pontjairól szállingózni kezdtek az arról szóló hírek, hogy a gazdasági egyesületek segélygyűjtésre beadott kérelme hosszabb várakozás után sem nyert támogatást a Kancelláriánál, ezért egyes vidékeken a segélygyűjtést meg sem tudták kezdeni.³⁵ Az egyesületekben formálódó civil társadalom és a hatalom élesen feszült egymásnak. Ahogyan az országos, illetve birodalmi szintű politikában a Schmerling-provizórium időszakában a korlátozott alkotmányos centralizáció lett a meghatározó irányvonal, úgy ez a szemlélet a hatalomnak a nyilvánosság fórumaival való viszonyát is mindinkább áthatotta. A kormányzat ugyanis saját feladatának tekintette, és akként is kezelte az adományok egész országra kiterjedő összegyűjtését és elosztását, az egyesületi szintről kiinduló koordinációt, a szervezkedéseket pedig – mint a civil szerveződést általában – egyáltalán nem támogatta. Az egyesületi szintű önszerveződés azonban igyekezett feléleszteni és megerősíteni reformkori hagyományait.

A két oldal egymásnak feszülését közelről figyelhetjük meg Zala megye esetében. Az augusztus legelején tartott tisztiszéki gyűlésen Novák Ferenc Zala megyei főispáni helytartó arról számolt be, hogy az uralkodó és a kormány a legégetőbb

³³ A békésmegyei gazdasági egyesület intézkedései a szükségben. *A Hon* 1863. augusztus 4. 1.

³⁴ A békésmegyei gazdasági egyesület intézkedései a szükségben. *A Hon* 1863. augusztus 4. 1.

³⁵ Erről tájékoztat a Pozsony Megyei Gazdasági Egyesület 1863. augusztus 3-i közgyűlési jegyzőkönyve (*A Hon* 1863. augusztus 11. 1), vagy a Veszprémében alakulófélben lévő gazdasági egyesületről szóló beszámoló (*A Hon* 1863. szeptember. 10. 1).

hiányok enyhítése érdekében már minden szükséges intézkedést megtett, emellett pedig „a’ megyebeli fő és alszolgabíró urakat szenvedő ember-, és honfitársaink számára leendő könyöradományok gyűjtésére”³⁶ utasította, és elrendelte, hogy az összegyűlt adományokat a könnyebb és olcsóbb elszállítás céljából hozzá – közvetve pedig a Helytartótanácsához – küldjék.

Rögtön másnap (augusztus 4-én) a Zala Megyei Gazdasági Egyesület (ZMGE) vezetősége rendkívüli közgyűlésen tárgyalta az alföldi ínségesek ügyét. Arról határoztak, hogy az egyesületen belül bizottmányt létesítenek, hogy az a „nyomor eredetét, kutfejét s a’ legalaposabb segélyezés módját tegye szoros vizsgálat s tanulmányozása tárgyává”,³⁷ és dolgozzon ki alapos tervet az adakozás leghatékonyabb módjáról. A bizottmány, amely néhány nap múlva (augusztus 9-én) ült össze, valóban alaposan megvitatta a szükséges és lehetséges tennivalókat. Az ülésen felvett jegyzőkönyv érzékletesen mutatja, hogyan látták a kortárs „civil társadalom” szereplői egyfelől az állam, illetve a kormányzat, másfelől a „hazafiak”, azaz a társadalom szerepét és feladatait az előállt vészhelyzet kezelése kapcsán.

A tizenkét tagú választmány tagjai között volt több 48-as honvéd, később birtokára visszavonult gazdálkodó, csakúgy, mint a Keszthelyen két évvel korábban felállított vincellérképző intézet igazgatója: a bizottmány tehát többé-kevésbé a megyei birtokosokat tömörítő ZMGE alapító és rendes tagságát reprezentálta.³⁸ Fontos azonban kiemelni a bizottmány összetételének még egy jellegzetességét, nevezetesen annak szoros kötődését a megye reformkori, valamint az 1861-es alkotmányos időszakbeli közigazgatási elitjéhez; vagy fordítva megfogalmazva ugyanezt: elhatárolódását a hivatalban lévő helyi kormányzó elit-től. Miközben többen közülük magasabb szintű járási pozíciót töltöttek be az 1840-es években, és a bizottmány tagja volt az alkotmányos időszak egyik járási főszolgabírája (Csillagh László), sőt az akkori másodalispán (Horváth Vilmos) is, addig egyetlen olyan tagot sem találunk a bizottmányban, aki 1861 után hivatalt vállalt volna.³⁹ Az alkotmányos elit és a provizórium tisztviselői közötti feszültség – amely ebben az elhatárolódásban is megmutatkozott – természetesen maga is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az országos kormányzó elit – ahogy látni fogjuk – meglehetősen érzékenyen reagált a gazdasági egyesület segélyszervezési akciójára, hiszen abban mintegy a „második helyi közigazgatás” megszervezésének kísérletét láthatta.

Az augusztus 9-i jegyzőkönyv tanúsága szerint az egyesületi ínségbizottmány úgy látta, hogy

„a segély főképpen a kormánytól követelhető, mint a melynek nemcsak köteleességében és érdekében áll az állampolgárok életét és vagyonát, hanem az adóerőt is

³⁶ MNL ZML IV.259a. Zala vármegye tiszti gyűlése 1863. augusztus 3-án, 3.

³⁷ MNL ZML X.107. 1863. augusztus 4-én, Zalaegerszegen tartott rendkívüli közgyűlés.

³⁸ Kiss 2003: 111–118.

³⁹ A ZMGE tagságának jelenlétéről az 1861 utáni megyei közigazgatásban: Kiss 2003: 114–115.

veszélyel fenyegető ínséget elhárítani, de egyszersmind [...] segélyező eszközökkel is csaknem egyedül ő bír és rendelkezhetik.”⁴⁰

Másodsorban „magánosok adakozásából” látták megoldhatónak az alföldi szűkölködők megsegítését. Ennek megszervezésére kívánt vállalkozni a bizottmány, amikor elhatározta, hogy az egész lakosságra kiterjedő gyűjtésbe kezd, amelynek során bármilyen adományt elfogad (készpénzt és terményt is; nehezen szállítható vagy romlandó termények esetén az azok eladása után befolyt összeget). A bizottmány konkrét cselekvési tervet is kidolgozott a szerintük lehetséges leghatékonyabb működéshez, megjelölte a kerületi magtárak helyét, és javaslatot tett a végrehajtást lebonyolító „felügyelők” és „gyűjtők” személyére is.

A bizottmány – abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a segély biztosítása elsősorban a kormány felelőssége és feladata – egy emlékiratot is megfogalmazott, hogy a „magas kormány[t] érintett kötelességeinek teljesítésére” figyelmeztesse. Az egyesületi szabályok értelmében a választmány döntéseit a megvalósítás előtt még az egyesület igazgatóválasztmányának is jóvá kellett hagynia, ezért az emlékiratot annak színe elé bocsátották. Mire azonban a következő – augusztus 24-én tartott – igazgatóválasztmányi ülésen az emlékirat megvitatásra került volna, a kormányzat döntései alapvetően megváltoztatták az egyesületi kezdeményezések mozgásterét az alföldi ínségesek ügyében, és ezzel új cselekvési terv kidolgozására sarkallták a ZMGE-t is.

Közben ugyanis, ugyanazon a napon (augusztus 4-én), amikor *A Honban* napvilágot látott a BMGE egyleti titkárának értékelése (amely szerint a személyes adománygyűjtés hatékonyabb, mint a sajtó útján szervezett gyűjtés és a központosítva koordinált elosztás), és amikor a ZMGE rendkívüli közgyűlésén a tíztagú ínségbizottmány megszervezéséről döntöttek, Pálffy Móric gróf helytartó leiratot küldött minden megye főispáni helytartójának.

„Úgy a napisajtóból valamint több megyei kormányzó jelentéseiből értesült ezen kir. kormányzék – írta Pálffy –, miszerint az egyes megyei gazdasági egyesületeknek az aszály által okozott ínség enyhítésére célzó működései oly irányban mozognak, mely a gazdasági egyesületeknek tulajdonképeni, ’s kizárólag mezey gazdászati kérdések ’s tényekre vonatkozó feladatával merőben ellenkezik nevezetesen, hogy azok *kiküldötteik* által *közvetlen* érintkeznek a néppel, mindenféle összeírásokat eszközöltenek, és könyöradományokat saját körükön kívül is gyűjtetnek”.⁴¹

⁴⁰ MNL ZML X.107. 1863. augusztus 9-én, Lesencetomajon tartott bizottmányi ülés.

⁴¹ Gróf Pálffy Móric 57210. számú helytartótanácsi leirata a megyei főispáni helytartóknak 1863. augusztus 4-én. MNL SZSZBML IV.255.b. 35.d.57 210. (Kiemelés az eredetiben.) A leirat a ZMGE igazgatóválasztmányi jegyzőkönyve csak utal, a nyomatos irat azonban megtalálható az MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára megyei törvényhatósági iratok fondjában. Köszönöm Kövér Györgynek, hogy az irat másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

Az egyesületek önálló szervezkedései – derült ki Pálffy leiratából – túllépnek azok engedélyezett hatáskörén, ami csorbítja a hatóságok tekintélyét, ráadásul a kitűzött cél elérését (a segélyezés hatékony megszervezését) is veszélyezteti.

Az egyesületek és más szerveződések szisztematikus hálózatépítését a korszak kormányzata állandó veszélyforrásként tartotta számon, és akként is kezelte. Tudatában annak, hogy az informális vagy félinformális kommunikációs hálózatok milyen potenciált jelenthetnek egy esetleges kormányellenes megmozdulás megszervezése során, a kormány az 1850-es, 1860-as években tudatosan és keményen ellenállt az egyesületek bármiféle hálózatépítési kezdeményezéseinek. Erre volt példa a ZMGE történetében, amikor a Helytartó 1864-ben „izgatásnak” minősítette, és megtiltotta annak a javaslatnak a kidolgozását és kivitelezését, amely az egyesület mindennapi kommunikációját könnyíteni és a szakmai munka hatékonyságát elősegíteni tervezett fiókrendszernek a kiépítéséről szólt.⁴² Ahogy láttuk, az érvényben lévő egyesületi szabályozás tiltotta az olyan egyesületek működését, amelyek a közigazgatás területére tartozó feladatokat vállaltak volna magukra; ez indokolta, hogy az egyesületeknek a segélyek összegyűjtésére és a rászorulókhhoz való eljuttatására tervezett akcióját a kormányzat leállította. Hogy az egyesületek – a leirat értelmében – „az ínség örve alatt” „önállóan”, a „kormánytól független” módon szervezkedni kezdtek, az a fennálló törvények és a hatalom nézőpontja szerint túllépte az egyesületek számára engedélyezett szakmai tevékenységek körét, és a közigazgatási tevékenységekbe való nem megengedett beavatkozást jelentett.

Pálffy leiratát Novák Ferenc, Zala megyei főispáni helytartó továbbította a ZMGE felé, és a fentiek értelmében egyben meg is tiltotta, hogy megyéjében akár a gazdasági, akár más egyesületek az ínségsegélyezés ügyében önálló működésbe kezdjenek.⁴³ A tekintélyének fenntartásán munkálkodó hatalom határozottan számolt fel minden olyan társadalmi kezdeményezést, amely vélt vagy valóságos módon gyengítette tekintélyét. Ennek egyik világosan érzékelhető módja éppen a nyilvánosság korlátozása volt, amit jól mutat, hogy az egyesületi szintről induló kezdeményezések visszanyesésével egyidejűleg Pálffy az ínséggel kapcsolatos híreket és beszámolókat publikáló sajtó felé is jelezte, hol húzódnak a határok, ha a kormány munkájának minősítéséről van szó. Miután Abonyi István ínségi biztos jelentésének összefoglalója nagyon hamar, már augusztus elején megjelent a *Független* című lapban, illetve a megyei lapokban is egyre-másra láttak napvilágot az aszályról szóló híradások, augusztus 19-én a helytartó újabb levelet intézett – ezúttal az időszakos lapokat megjelentető – megyék kormányzóihoz. Pálffy a tudatlanság, illetve a kormányellenes hangulatkeltés nyomait

⁴² 1864 nyarán a ZMGE fiókbizottmányok felállítására tett javaslatot – a megyei gazdasági teendők könnyebb összehangolása és szervezése érdekében. Ezt a javaslatot a főispáni helyettes határozottan elutasította, mondván, hogy a fiókszervezetek létrehozása az „egyetlen intézkedési körön kívül esik” (MNL ZML X.107. 1864. augusztus 9-i igazgatóválasztmányi ülés).

⁴³ Novák Ferenc 4746. sz. főispáni helytartói határozatát a ZMGE 1863. augusztus 24-i igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve idézi.

vélte felfedezni ezekben a hírekben, ezért a lapok lefoglalását és a kiadó eljárás alá vonását helyezte kilátásba arra az esetre, ha azok továbbra is a közvéleményt félreinformáló vagy hangulatkeltésre alkalmas híreket, illetőleg tudósításokat publikálnának.⁴⁴

Mindezekkel a döntésekkel a kormányzat a sajtónak, illetve az egyesületeknek – vagyis a civil társadalom intézményesült fórumainak – nyilvánosságbeli megjelenését, kritikai, véleményformáló szerepét igyekezett minél szűkebb keretek közé szorítani.⁴⁵ Ezt egyfelől – saját bevallása szerint is – tekintélyének fenntartása, hatalmának szimbolikus megerősítése érdekében tette, másfelől viszont azzal érvelt, hogy a segélyezés hatékonysága kerül veszélybe, ha az egyesületek saját köreikben szervezik meg a gyűjtést és az összegyűlt segélyek továbbítását. Hogy a segélygyűjtés és -elosztás centralizálása valóban hatékonyabbá tette-e a válság elhárításának folyamatát, mint ha az „alulról kibontakozó” kezdeményezések (is) kaptak volna lehetőséget a beavatkozásra (ahogyan azt Pálffy állította), azt utólag aligha lehet eldönteni. Arra viszont érdemes röviden kitérni, hogyan boldogult a feladattal a kormány maga.

A kormányzat a saját maga számára fenntartott koordinálási feladatok egyik legfontosabb elemének azt tartotta, hogy megállapítsa az igényjogosultság tényét és mértékét. Ennek érdekében – részben az ínségi biztos és az ínségbizottmányok segítségével, részben pedig közvetlenül a megyei kormányzókhoz intézett leiratokon keresztül – a kormányzat mindenekelőtt adatokat igyekezett gyűjteni, hogy ezzel felkészüljön a segélyezés lebonyolítására. A kormányzati adatgyűjtés azonban bár hosszadalmas volt, de nem kellően specifikált. Miközben idézett leiratában Pálffy azt rótta a gazdasági egyesületek szemére, hogy a „mindenféle összeírások” elkészítésével megzavarták a segélyezés zökkenőmentes lebonyolítását, az utólagos szemlélő, a Szabolcs megye Dadai járásának ínségkezeléséhez kapcsolódó adatgyűjtését részletesen bemutató Kövér György inkább úgy látja, hogy a központi hatalom bizonyult kevésbé hatékonynak – már az adatgyűjtés során is. Miközben a hatalom általános(ítható) adatokat gyűjtött, a gazdasági egyesületek a helyi igényeket, lokális sajátosságokat is ismerő módon készítették a maguk – a hatalom által nem kívánt és fel nem is használt – kimutatásait. Kövér konklúziója szerint az „igazságos elosztás tudását magának vindikáló központosított hatalom, bár egyre több információt gyűjtött a maga számára, nem igazán tudott azokkal mit kezdeni, és csak tapogatódzott – az ínség megszűnése felé”.⁴⁶

Amikor a ZMGE ínségbizottmánya a rászorulókat látva augusztus 9-én megfogalmazta azt az uralkodónak címzett emlékiratát, amelyben a kormányt feladatának ellátására kívánta emlékeztetni a szükséges segélynyújtással kapcsolatban, még nem ismerte Pálffy Móric augusztus 4-én kelt, idézett hely-

⁴⁴ Boa 2012a: 177–178, 120. lábjegyzet.

⁴⁵ A korszak sajtónyilvánosságának helyzetéről: Deák 2018.

⁴⁶ Kövér 2018.

tartói leiratát.⁴⁷ Így a szöveg még tükrözi az egyesületi bizottmány – az utóbb bekövetkező események ismeretében ugyancsak naivnak bizonyul – bizakodását és elszántságát, amint javaslatait az uralkodó elé tárja, mégpedig némi burkolatlan rendszerkritikába ágyazva.

„Nem feladata ugyan gazdasági Egyletünknek, hogy vitassa azon okokat, mellyek gátúl szolgálnak, hogy a Népünk bizalmát bíró férfiak [ti. a magyar országgyűlés! – K. Zs.] e nagy szerencsétlenség napjaiban együtt nem működhetnek szenvedő embertársaik fájdalmi enyhítésére, de midőn hivatása, hogy a földmivelés fejlődése és jövedelmezésének fokozása által az ország lakosságát a boldogság útjára vezesse kötelességének érzi kimondani az anyagi téren legnevezetesebb népek által elismert igazságot, hogy a nemzet és a nemzeti érzelmek szerint való kormányának egyesített ereje legyőz anyagi fejlődésében minden akadályt és elhárítja a vészt, mely országa fölé bármi okból tornyosulhat. [...] Hiányában azonban Országgyűlésünknek Egyletünk emberi és felebaráti kötelességének tartja, hogy a szerencsétlenség által sújtott lakosság fájdalmának enyhítésére Felsőged kegyes színe elé a következő alázatos kéressel járuljon”⁴⁸

– szövege az emlékirat bevezetője. A következőkben megnevezett intézkedési javaslatok a szöveg szerint a bizottmány „tapasztalásból eredett meggyőződését” tükrözték. Ezek szerint a válságos helyzetben az uralkodótól azt várták volna, hogy a birtokosoknak hitelt, a bérből élőknek pedig munkát biztosítson, illetve mindezek előtt, hogy az adakozások révén lehetővé tegye a rögtöni segélynyújtást. Utóbbi kapcsán – a bevezető éles stílusa ellenpontjaként –, némiképp patetikus hangon így fogalmaztak:

„A Nemzetnek, mely testvérei pusztulását a legmélyebb fájdalommal látja mint ez év következtét, engedtessek meg, hogy a szánakozást mellyet a természet az érzés legfényesebb gyöngyül adott az emberi kebelnek, úgy gyakorolhassa, hogy az minden formáktól mentesen az adakozás szabadsága szerint történhessék. [...] Azért Egyletünk jobbágyi alázattal bátorkodik felkérni Felsőgedet, hogy *minden testületnek, létező vagy keletkezendő Egyleteknek a segélyszedés és elosztás szabadsága – az önmaga által alkotott rendszabályok szerint megengedtessek.*”⁴⁹

A szöveg hangvétele azt tükrözi, hogy bár a bizottmány tagjai bizonyára pontosan tisztában voltak azzal, hogy a kormányzat mennyire komolyan gondolja az egyesületek és más civil szerveződések, vagy éppenséggel a kritikus hangú véle-

⁴⁷ Az egyesületi jegyzőkönyvek szerint ugyancsak az 1863. augusztus 24-i igazgatóválasztmányi ülésen került napirendre.

⁴⁸ MNL ZML X. 107. Alázatos felirata Zala Megye Gazdasági Egyletének Magyarország alföldvidéki lakosságának ínsége enyhítése tárgyában.

⁴⁹ MNL ZML X. 107. Alázatos felirata Zala Megye Gazdasági Egyletének Magyarország alföldvidéki lakosságának ínsége enyhítése tárgyában. (Kiemelés – K. Zs.)

ménnyilvánítás korlátozását – sőt, talán éppen ezért –, az alföldiek megsegítésének ügye és a velük vállalt szolidaritás apropóján mégis kinyilvánították hazafiságukat, nemzeti elkötelezettségüket és elszántságukat a segélyezésben való aktív, szervezett részvételre. Pontosan ismerve a kormányzat logikáját és érvelésmódját arra vonatkozóan, hogy az egyesületeknek megtiltotta a közigazgatási feladatokba való beavatkozást, a bizottmány tagjai a „segélyezés és elosztás szabadsága” iránti kérelmüket szakmai érvekkel („földmivelés fejlődése és jövedelmezésének fokozása”) próbálták alátámasztani.⁵⁰

Utólag már tudjuk: hiába. Pálffy augusztus 4-én kelt leiratában eltiltotta az egyleteket a segélyezés körüli további szervezkedéstől, igaz, a bizottmány tagjai ezzel csak az 1863. augusztus 24-i igazgatóválasztmányi ülésen szembesültek. A bizottmány az utasítást tudomásul vette ugyan, de tagjai szükségesnek látták jegyzőkönyvben rögzíteni afölötti sajnálkozásukat és fájdalmaikat, hogy polgártársai sorsának megmentéséért az egyesület „buzgó akarata szerint nem működhet”.⁵¹ Végezetül egy további, civil kurázsitól fűtött döntést hoztak, amikor elhatározták, hogy a bizottmány által megfogalmazott emlékiratot „jelen szerkezetben ’s felirati alakban” az uralkodóhoz mégis felterjesztik.⁵²

A ZMGE ezt követően lényegében felhagyott az egyesületi keretek között szervezett segélygyűjtés előkészítésével, ami a Helytartótanács, vagyis a hatalom nézőpontjából természetesen nemcsak elvárt, de magától értetődő is volt. Annál meglepőbb, hogy Pálffy még utólag is foglalkozott vele. Reakciójáról ugyan csak egy sajtóban megjelent beszámolón keresztül értesülhetünk – ez azonban a megyei civil társadalom és a központi hatalom közötti súrlódások eddig nem érintett dimenzióira is vet némi fényt. A Helytartótanács vezetője, a Zala megyei központi – azaz már nem a ZMGE keretein belül felállított – ínségbizottmány megalakításakor tartott tanácskozássra küldött szövegében egyrészt sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy a ZMGE a megkezdett szervezési munkálatok eredményét nem osztotta meg a Helytartótanáccsal; másrészt a válsághelyzetre való tekintettel szükségtelennek és károsnak nevezte „a befolyással bíró birtokos osztálynak szenvedőleges magatartását”.⁵³ Lényegében elismerte tehát, hogy a gazdasági egyesület birtokában lévő információk, illetve a ZMGE kapcsolati hálója a Helytartótanács számára is értékes segítség lehetett volna a segélyakciók koordinálása során. Még annak ellenére is, hogy ezek a kapcsolatok a kormány szemében az amúgy nemkívánatos „befolyással bíró birtokos osztály” kapcsolatai voltak. Hangsúlyosan elmarasztalta a csoportot „szenvedőleges magatartásért”,

⁵⁰ A ZMGE bizottmányának szövegével egy időben az ország egy másik vidékén Gyalokay Lajos nagyváradi ügyvéd cikket írt a *Bihar* című lapba. Az aszály nyomában járó nyomor enyhítésére segélyegyletek felállítását javasolta, azt is megemlítve: a kormányról nem feltételezi, hogy megakadályozná vagy tiltaná az ilyen „nemes szövetkezés” megvalósítását. Javaslatát nem meglepő módon fennakadt a hatósági cenzori rostán, de Pálffy végül nem kezdeményezett ellene haditörvényszéki eljárást a kormány kritizálásáért (Deák 2018: 240).

⁵¹ MNL ZML X. 107. 1863. augusztus 24-i igazgatóválasztmányi ülés Keszthelyen.

⁵² A felirattá vált emlékiratot csak piszkozat formájában találtam meg a ZMGE iratai között.

⁵³ Zalamegye megyei terméből. *Dunántúli Társadalmi Közlöny* 1863. szeptember 6. 271.

vagyis a megyei közigazgatástól való passzív távolmaradásáért, de egyúttal nyíltan elismerte annak befolyását, véleményformáló szerepét – vagyis a civil társadalom megtestesítőit látta benne (és ezért különösen neheztelt is rá). A megye központi ínségbizottmányának tagjai között Königmayer János esperesen kívül nem is találni mást, aki egyszersmind a ZMGE-nek is tagja lett volna. A megyei birtokos osztály helyett a központi bizottmányban többnyire a megyei közigazgatás különféle posztjait betöltő személyek kaptak helyet (alispánok, adminisztrátorok, törvényszéki ülnökök, szolgabírók, illetve a megyei főorvos).

Az egyesület tehát szervezetként többé nem lépett fel az alföldi ínségesek ügyében, de ez korántsem jelentette azt, hogy meghunyászkodva visszavonult volna. A következő év kora tavaszán, amikor az alföldi nyomorúság újabb hullámai látszottak közeledni (vetőmaghiány, a lakosság leromlott egészségi állapota, elvándorlás stb.), a ZMGE közgyűlése – „nehogy a fentálló főkormányzéseknek az inségsegélyezés körüli egyleti eljárást eltiltó rendszabályába ütközzék” – határozatában „csak” arra szólította fel a tagjait, hogy magánúton, saját köreikben parkodjanak az alföldi rászoruló sorsának „elviselhetését lehetővé tenni”.⁵⁴

MIT TEHET AZ EGYESÜLET, HA POLGÁRTÁRSAI SORSÁNAK MEGMENTÉSÉÉRT „BUZGÓ AKARATA SZERINT NEM MŰKÖDHE”?

Miközben egyfelől a kormány erőteljesen lépett fel, hogy a segélyezési folyamat koordinálásának jogát – a hatékonyságra hivatkozva, de talán csak a társadalmi mozgolódástól való félelmében – magának tartsa fenn, másfelől a lakosságot mégis arra biztatta, hogy az saját erejéből próbálja átvészelni a válságos időszakot.⁵⁵ Hasonló helyzetekben ez volt a régóta bevett kormányzati forgatókönyv. A rendi állam csakugyan a helyhatósági szintre, illetve a jómódú magán-személyekre és szervezetekre hagyta a válság kezelésének lebonyolítását.⁵⁶ A provizórium szűkös civil keretei között azonban az állam csak a retorika szintjén követte a hagyományt, a gyakorlatban igyekezett a folyamatot a saját felügyelete alá vonni, és az egyesületek önálló tevékenységét – mint láttuk – nem tűrte. A magánszemélyek egyéni kezdeményezéseinek azonban még mindig maradt némi tér – miközben mögöttük adott esetben továbbra is az egyesületek álltak. A kormányzat ugyan tiltotta azokat a megmozdulásokat, amelyek a közigazgatás köreit zavarták (mert például megyehatárokat átlépő kapcsolaton alapultak), de nem emelt kifogást az olyan kezdeményezések ellen, amelyek konkrét helyen és időben valósultak meg – mint például a jótékonyági vásárok, ínségkonyhák felállítása, adománygyűjtés céljából rendezett kiállítások, ruha-, élelem- vagy

⁵⁴ MNL ZML X.107. 1864. március 8-i közgyűlés Keszthelyen.

⁵⁵ Boa 2012a: 173–174.

⁵⁶ A reformkor országos éhínsége kapcsán mutatja be az állam válságkezelési intézkedéseit Czoch 2000: 371–389. Az 1863-as éhínség kezelésének bizonyos aspektusait részletesen bemutatja Kövér 2018.

pénzgyűjtések. Az ilyen kezdeményezéseket még akkor sem akadályozta, ha nem magánszemély, hanem valamilyen egyesület állt mögöttük. Az adományok elosztása azonban centralizáltan zajlott: a minden esetben kiállítandó gyűjtőíveken fel kellett tüntetni, hogy milyen célra, mely községnek, sőt kinek szánják az adományt, a célba juttatásról pedig a Helytartótanács gondoskodott.⁵⁷

A Magyar Gazdasszonyok Egyesülete 1863 késő ősztől-telétől kezdve folyamatosan rendezett jótékonyági eseményeket. A legismertebb ezek közül az 1864. február 11. és 14. között megrendezett pesti „ínség bazár” vált, amelyet Batthyány Lajos gróf özvegye, Zichy Antónia indítványára szerveztek a Lloyd-palotában. Az eladott áruk után összegyűlt 35 000 forintot a szűkölködő vármegyék ínségbizottmányai vezetőinek juttatták el.⁵⁸ A pesti esemény után nem sokkal, március 8-án a ZMGE közgyűlésén Botka Mihály, egyleti elnök arról számolt be, hogy gr. Batthyány Zsigmondné Erdődy Johanna a pesti példa nyomán Zalában is szeretne gazdasszonyi kiállítást rendezni. A szervezéshez az egyesület pártfogását és segítségét kérte – és természetesen meg is kapta. Annál is inkább, mivel a ZMGE már több éve rendszeresen rendezett szántásversenyeket, 1864-ben azonban a megyei marhaállományt jelentősen meggyengítő keleti marhavész ismétlődő pusztításai miatt kénytelenek voltak a hagyományt megszakítani. Gr. Batthyány Zsigmond, a ZMGE földművelési és állattenyésztési szakosztálya elnökének indítványára a szokásos szántásverseny helyett 1864-re lókiállítást és ehhez kapcsolódóan lóversenyt szerveztek inkább, amellyel a gazdasszonyi kiállítást is egybe lehetett kötni. Az 1864. május 10-én, Keszthelyen megrendezett óriási népünnepélyen a sajtó beszámolója szerint tízezer főnyi közönség vett részt, és összesen több mint 7000 forint tiszta bevétel keletkezett.⁵⁹ A pénztárnok számadásából (amely nagyjából 1000 forinttal kisebb összeget rögzít) az is kiderül, hogy a belépőjegyek rendes árából befolyt összesen felül nagyjából még kétszer annyi jótékonyági felajánlás is érkezett, és a legmagasabb bevételi tétel a sorsjegyek eladásából származott.⁶⁰ A következő hetekben elárverezték a sorsjátékokon ki nem sorsolt nyereménytárgyakat is; az ebből befolyt összeggel együtt kerekedett ki végül a 7000 forint. A népünnepély nem minden vonatkozásban sikerült a várakozásoknak megfelelően. A sajtóból ugyan nem derült ki, de a ZMGE jegyzőkönyve szomorúan emlékezett meg arról, hogy a lókiállításon a vártnál jóval kevesebb kiállító vett részt. A kevés résztvevő miatt az egyesület, illetve a gr. Festetics Tasziló által felajánlott 148, illetve 25 aranyból csak 60-at, illetve 10-et osztottak ki. A megmaradt jutalmakat az egyesület a pénztárába vette, hogy egy későbbi alkalommal majd felhasználhassák.⁶¹

⁵⁷ Kövér 2018; ugyanerről számolt be a *Magyar Gazdasszonyok Egyesülete Évkönyve* is (*Magyar Gazdasszonyok Egyesülete Évkönyve* 1865: 10).

⁵⁸ Az ínség-bazár Pesten. *Vasárnapi Újság* 1864. február 28. 84–86.

⁵⁹ A keszthelyi ünnep. *Zala-Somogyi Közlöny* 1864. június 1. 65–66.

⁶⁰ Alföldi szűkölködők javára rendezett kiállítás jövedelmeiről pénztárnoki számadás. MNL ZML X.107.1.d. Ínséges iratok.

⁶¹ MNL ZML X.107. 1864. augusztus 9-én, Zalaegerszegen tartott igazgatóválasztmányi ülés.

Az összegyűlt pénzt az érvényben lévő rendelkezéseknek megfelelően a rendezők a megyei főispáni helytartóhoz küldték postán, aki a Helytartótanácshoz továbbította. Hogy ezek után az egyes települések rászorulói között hogyan kerüljön szétosztásra az adomány, az viszont minden esetben helyi döntésen múlt.⁶² A ZMGE iratanyagában megtalálható dokumentumok csak az elküldött segélyek egy részének nyomon követését teszik lehetővé, jóllehet az egyesület már 1864 augusztusában a segélyek útjának nagyobb „átláthatóságáért” emelt szót. A jegyzőkönyv szerint

„az ig. választmány méltányosnak látja, hogy a' nemes szívű áldozók ugy, de egyszerűs mint a gyűjtés körül tiszteletre méltó készséggel fáradozott tagok nyilvános megnyugtatóására kiszolgáltassék [a számadás], 's azért készséggel elhatározá, hogy a' közzététel utólagosan 's lehetőleg egész terjedelemben az egylet által 's annak költségére eszközöltessék.”⁶³

A számadások nyilvános közzétételének – egyelőre – nem sikerült a nyomára bukkannom, de 1865 tavaszán a helyettes alispán, Portier Sámuel, levélben küldte meg a támogatott települések egy részének számadási lajstromait gr. Batthyány Zsigmondnének. Ugyanebben a levélben a többi támogatott településsel kapcsolatban annyit jegyzett meg, hogy a segélyek felhasználásának módját a kerületi ínségi bizottmányok elfogadták és engedélyezték. A Zalából induló, a Helytartótanácson keresztül folyó, és végül a megyei főispánoknak a helyi ínségbizottmányoktól származó információi alapján hozott döntése szerint elosztott segélyek végül Torontál és Heves megye, illetve a jászkun kerület egyes településeire kerültek. A rászoruló(nak minősített) családok településenként, sőt legtöbbször az egyes településeken belül is különböző, de általában 1 és 2 forint közötti összeget kaptak családtagonként.⁶⁴ A családoknak szétosztott összegben felül néhány helységben – például a Torontál megyei Aracs községben – ínségkonyhát létesítettek a segélyből, sőt búzát vagy lisztet is osztottak.⁶⁵

* * *

Az 1863-ban az ország termőterületének nagy részére nehezedő súlyos aszály a hasonló válságok idején korábban alkalmazott gyakorlatokat hívta elő: az efféle

⁶² A segélyezendők számának és jogosultságának kimutatására szolgáló járási és települési szintű adatgyűjtés részleteiről: Kóvér 2018.

⁶³ MNL ZML X.107. 1864. augusztus 9-én, Zalaegerszegen tartott igazgatóválasztmányi ülés.

⁶⁴ A kimutatásból sajnos csak kivételes esetekben tudható meg, hogy pontosan milyen szempontokat vettek figyelembe a segélyre való jogosultság megállapításakor, és hogy tettek-e különbséget a rászorultság foka szerint. A Torontál megyei Verbicza község (ma Egyházaskér) ínségi bizottmánya például úgy döntött, hogy a „kőnyöradomány a lakosok valamennyie között egyenlőképen fejszámra osztassék ki, minthogy nemcsak az egészen vagyontalanok, de a kisebb földbirtokosok is [...] ezen időtájban megszorulva voltak” (MNL ZML X.107.1.d. Ínséges iratok).

⁶⁵ MNL ZML X.107.1.d. Ínséges iratok.

helyzetekre kidolgozott átfogó intézkedési politika hiányában a helyi társadalom, a lokális szervezetek kezdtek mozgolódni. A provizórium időszaka azonban a polgárok önálló szervezkedésén alapuló kezdeményezéseknek, így az egyesületek tevékenységének is csak meglehetősen szűkös teret hagyott. A tanulmányban példaként bemutatott ZMGE irányítói és tagsága, pontosabban a tagságnak egy többé-kevésbé jól definiálható szegmense ebben a szűk térben igyekezett érvényre juttatni a társadalmi szolidaritást, amely a korabeli szóhasználat szerint értett „hazafiság”, „hazaszeretet”, „nemzeti elkötelezettség” hívószavaival ragadható meg a leginkább. Az egyesület igazgatóválasztmánya, a „megyei birtokos osztály” előbb az egyesület keretein belül, szervezeten próbált az alföldi rászorulóknak segítségére sietni, majd ennek hatalmi szóval történt megtiltása után az egyesület erőforrásait a megyei Battyhány család kezdeményezése mögé csoportosítva dolgozott tovább. Az egyesület és a kormányzat közötti csörtéket szemlélve nem pusztán az egyesület állhatatossága feltűnő (amennyiben kitaróan igyekezett háttérrel biztosítani a civil kezdeményezések számára), hanem jól érzékelhető az is, hogy a válság kezelése során a kormányzat, a társadalmi kezdeményezésekkel szembeni minden fenntartása ellenére, milyen nagy mértékben hagyatkozott mégis ezek segítségére – talán mert ha megoldást akart, mást nem is tehetett.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

D 185. Magyar Királyi Udvari Kancellária, Elnöki iratok, 1860–1867.

D 191. Magyar Királyi Helytartótanács, Elnökségi iratok, 1861–1867.

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (MNL SZSZBML)

IV.255.b. Szabolcs vármegye első alispánjának iratai, igazgatási iratok, 1862–1871.

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)

IV.259.a. Zala Vármegye Tisztiszekének iratai, 1862–1865.

X.107. Zala Vármegyei Gazdasági Egyesület iratai, 1858–1947.

Érkövy Adolf 1863: *Az 1863. évi aszályosság a magyar Alföldön. (Közgazdászati tanulmány.)* Pest.

Hunfalvy János 1862: Magyarország különböző egyletei. *Statistikai Közlemények*. IV. kötet, 1. füzet, 246–269.

Sashegyi Oszkár (szerk.) 1959: *Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849–1867: Iratok*. Budapest.

Tasner Antal 1835: *Gyepkönyv. 1835-iki jelentés a Magyarországi Állattenyésztő Társaság (ezenül Gazdasági Egyesület) munkálódásairól*. Pest.

A Hon, 1863.

Az Ausztriai Birodalmat Illető Közöségi Birodalmi Törvény- és Kormánylap, 1852.

Magyar Gazdasszonyok Egyesülete Évkönyve, 1865.

Magyarországot Illető Országos Kormánylap, 1854.
Vasárnapi Újság, 1864.
Zala-Somogyi Közlöny, 1863–1865.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barta János, ifj. 1982: *A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-Monarchiában*. Budapest.
- Boa Krisztina 2012a: Az 1863–64. évi aszály és inség Békés megyében. *Fons* (19.) 2. 161–199.
- Boa Krisztina 2012b: Az inségbizottmányok válságkezelése Békés vármegyében 1863–64-ben. In: Bertényi Iván, ifj. – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...”. Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Budapest, 65–82.
- Calhoun, Craig (ed.) 1992: *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge–London.
- Czoch Gábor 2000: A reformkori közigazgatás az éhínséggel szemben (1845–47). In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája*. Budapest, 371–389.
- Deák Ágnes 2009: Az egyesületek és a Schmerling-provizórium kormányzata. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* (129.) 3–25.
- Deák Ágnes 2018: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Budapest.
- Gergely András – Veliky János 1974: A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén. In: Fehér András (szerk.): *Magyar történeti tanulmányok VII*. Debrecen, 5–38.
- Gestrich, Andreas 1993: *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*. Göttingen.
- Györffy Lajos 1931: *A nagy inség 1863-ban*. Túrkeve.
- Habermas, Jürgen 1999: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest.
- Hoffman, Alfred (Hg.) 1974: *Bauernland Oberösterreich. Entwicklungsgeschichte seiner Land- und Forstwirtschaft*. Linz.
- Katus László 2007: Az 1863–64. évi aszály és éhínség az Alföldön. In: Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. Budapest–Pápa, 7–11.
- Kiss Zsuzsanna 2003: A Zala Megyei Gazdasági Egyesület megszervezése a neoabszolútizmus korában. *Korall* (3.) 13. 111–118.
- Kövér György 2017: A civil társadalom születése. Fogalomtörténeti vázlat. In: Héjja Julianna – Sáfár Gyula (szerk.): *EÁrchívum. Tanulmányok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére*. Gyula, 131–144.
- Kövér György 2018: *Inség a küszöbön – Tiszaeszlár 1863*. (Megjelenés előtt.)
- Mátay Mónika 1999: Történészek Habermasról. *Szociológiai Figyelő* (2.) 1–2. 164–174.
- Pajkossy Gábor 1991: *Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban*. Budapest.
- Silber, Michael K. 1992: A zsidók társadalmi befogadása a reformkorban. *Századok* (126.) 1. 113–141.

-
- Szabad György 1967: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Budapest.
- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.
- Veliky János 1988: Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században. In: Németh G. Béla (szerk. és bev.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 313–335.